

BABUSIK FERENC

Magyarországi cigányság – strukturális csapda és kirekesztés

A cikk a magyarországi cigányság demográfiai szerkezetét, területi elhelyezkedését, egészségügyi helyzetét, iskolázottsági, szociális és gazdasági mutatóit, valamint a munkaerő-piaci kirekesztés kérdéseit összefüggő rendszerként vizsgálja.

A cigányság korösszetétele jelentősen eltér a többségi társadalométól. Viszonylag magas a termékenysége, illetve a halandósága, átlagos élettartama tíz évvel rövidebb, mint a többségi társadalomé. A harmadik világbeliekéhez hasonló korszerkezet és magas halandósági arány a rossz egészségügyi mutatók eredménye, amelyek pedig a szegénységfaktorokkal magyarázhatóak. Az egy főre jutó munkajövedelem a roma népesség elképesztő megosztottságát tükrözi; a legalsó és a legfelső népesség-tized között több mint hússzoros a jövedelmi különbség, egyúttal a roma népesség alsó hét-nyolc tizede a létminimum alatt él, közel fele pedig mély nyomorban.

A cigányság szegénységének, munkanélküliségének, alacsony iskolázottságának hátterében alapvető okként súlyos településszerkezeti, illetve azzal összefüggő gazdaságszerkezeti, vagyis strukturális hátrányokat találunk. A cigányság többsége strukturális okból következően halmozottan hátrányos helyzetű szegény, ráadásul etnikai hovatartozásából eredően sújtja a csoportot a kirekesztés. A strukturális hátrányok tényezői, a munkaerő-piaci kizáródás valamint az erős diszkrimináció egymást kölcsönösen erősítő folyamatá válnak.

A magyarországi roma népesség problematikája, elsősorban a demográfiai, szociális, egészségügyi helyzet, az iskolázottság, a területi elhelyezkedés, valamint a munkaerő-piaci helyzet kérdései az egyik legalaposabban kutatott terület – egyrészt a hazai szegénység problémáján belül, másrészt a roma dekád országai közül is hazánk vezet a jelzett kutatások számát és eredményeit tekintve.

Cikkünkben megkíséreljük a roma népesség fő problémacsoportjait, illetve azok összefüggését, kölcsönös egymásra hatását tömören felvázolni. E tömör vázlat nyomán felismerhetővé válnak azok a fő összefüggések, melyek együttesen vezetnek a romák munkaerő-piaci kizáródásához, illetve e kizáródás tartós perzisztenciájához.

Ki roma? Statisztika, népességszám, demográfia

Az első kérdés, amelyet a magyarországi cigánysággal kapcsolatban érdemes feltenni, az, hogy *mekkora tömeget* képvisel. E kérdés azonban korántsem független attól a következő, akár elsődlegesnek is tekinthető kérdéstől, hogy *kit tekintünk cigánynak* ma Magyarországon. A probléma lényege röviden a következő.¹

Az a kérdés, hogy kit tekinthetünk romának, túlmutat az etnikai identitás kérdésén, illetve szélesebb értelemben az etnicitás antropológiai aspektusain. A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény megszületéséig az etnikai besorolás nem öndefiníciós alapon érvényesült. Ennek megfelelően az általános iskolák rögzítették a tanulók etnikai (cigány) hovatartozását, hivatalosan annak érdekében, hogy nyomon követhessék a cigány és a nem cigány tanulók iskolai előmenetelének különbségeit (a cigány tanulók „felzárkóztatása” érdekében). Az iskolákban a tanulók etnikai hovatartozását a pedagógusok ítélték meg – tehát a külső, más személy által hozott ítélet volt a döntő.

Az 1993. évi, tehát legutolsó iskolai roma felvétel jelenti azonban máig az egyetlen, statisztikai értelemben vett érvényes alapját az országos roma népességbecsléseknek.² A jogi szabályozás és a népességstatisztika szemléletmódja, elvárásrendszere gyökeres ellentmondásban áll egymással. Miközben vitathatatlan az emberek joga a szabad identitásválasztáshoz, a jogi szabályozás következtében – éppen mert az identitásválasztás szabad – mint az közismert, a magyarországi cigányságnak közel a fele nincs regisztrálva a népszámlálási adatok között. A Kertesi–Kézdi féle, máig a legalaposabbnak tekinthető roma népességbecslés olyan adatokon alapult, amelyek a mai jogi környezetben már nem tekinthetők legitimnek, nevezetesen az iskolai roma felvételek adatain, tehát az idegen személy által meghatározott etnikai besoroláson.

A Kertesi–Kézdi féle népességbecslés elkészülte óta bizonyos időszakonként a népességszám változás forgatókönyvei alapján³ maximum extrapolálni lehet a romák lélekszámának változást. Ez az extrapoláció azonban képtelen követni a migrációt, per definitionem nem ismerjük, hogy a roma népesség területi eloszlása milyen törvényszerűségek szerint és milyen mértékben változik. A jelzett adatok szerint ma Magyarországon mintegy 620 000 roma él; a területi különbségekre utaló adataink, a megyei eloszlások azonban több mint egy évtizedesek. Mivel a lélekszám-becslés az ugyancsak egy évtizedes adatok extrapolációján nyugszik, megbízható népességbecslés a romákra vonatkozóan legfeljebb 2010-ig készíthető. Amennyiben a mai állapot, a jogi szabályozás és a népességstatisztika kívánalmai közti hasadás fennmarad, az évtized végétől kezdve nem fogjuk tudni, hogy hány roma él Magyarországon.

1 Forrás: Ferenc Babusik; Legitimacy, Statistics and Research Methodology–Who Is a Gypsy in Hungary Today? and What Are We (Not) Allowed to Know About Them? Roma Rights, ERRC, 2004.

2 Kertesi Gábor, Kézdi Gábor; *A cigány népesség Magyarországon* (dokumentáció és adattár), Socio-typo, Budapest: 1998.

3 Habcsek László; *A roma népesség demográfiai jellemzői, kísérleti előreszámítás 2050-ig*. KSH Népeségtudományi Intézet, Budapest: 1999.

Mindemellett azonban a cigányság demográfiai szerkezetéről, korstruktúrájáról viszonylag megbízható képpel rendelkezünk.

Meglehetősen közismert, adatszinten azonban úgyszólván ismeretlen tény a roma és a többségi társadalom demográfiai szerkezetének eltérése, illetve az ebből fakadó következmények is köztudottak. A roma népesség a demográfiai fejlődés más szakaszában van, mint a nem roma többség. Az első demográfiai átmenet elmélete szerint a roma népesség még az ún. átmeneti fázis jegyeit mutatja. Fiatal a korösszetétele, magas a termékenysége, viszonylag magas a halandósága (lásd: 1. ábra)⁴. *A roma népesség várható élettartama átlagosan tíz évvel rövidebb, mint a többségi népességé.*

1. ábra A népesség kormegoszlása

Az ún. demográfiai átmenet fázisában tartó roma népesség várható élettartama, korösszetétele, illetve az egy főre jutó élveszületések száma (termékenysége) összefüggő rendszert alkot. A többségi társadalomhoz képest relatíve magas átlagos gyermekszámot (átlagosan 3,2) nem lehet gazdasági érdekekkel⁵ vagy kulturális mintákkal magyarázni, ugyanakkor a demográfiai megközelítés valid magyarázóelvet nyújt, ugyanis a fiatal korösszetétel, a várható rövid élettartam és a magasabb gyermekszám az, ami összefügg; amennyiben – egy lehetséges demográfiai forgatókönyv szerint – növekedne a roma népesség várható élettartama, úgy csökkenne a termékenységi ráta is, tehát a roma alrendszer korösszetétele közeledne a teljes társadalom korösszetételéhez.

⁴ Lásd: Habcsek, 1999.

⁵ Elterjedt előítéletes nézet szerint a magas gyermekszámot befolyásolják a gyermekek utáni támogatások. Eddigi kutatásaink kimutatták, hogy a családok, épp ellenkezőleg, az összbevételek belül a munkajövedelmek nagyobb arányában érdekeltek.

Mindebből az következik, hogy az elterjedt hiedelemrendszerrel szemben, mely szerint a romák magasabb gyermekszáma kulturális jegeknek, illetve alacsonyabb szintű fogamzásgátlásnak köszönhető⁶, a romák magasabb gyermekszámát a magasabb halandósági ráta és az ennek következtében beálló erős demográfiai pótlás okozza.

A roma népesség rövidebb átlagos élettartama, ezen belül az idősebb korosztályoknak a többségi társadalomhoz viszonyított lényegesen alacsonyabb aránya közvetlen függvénye a romák egészségügyi mutatóinak.

A teljes társadalom és a roma alrendszer eltérő demográfiai szerkezetének van egy olyan következménye, amely a morális és jogi szempontokon túl össznemzeti üggyé teszi a romák élethelyzetét. A demográfiai foratókönyvek⁷ azt valószínűsítik, hogy amennyiben a jelen társadalmi-gazdasági folyamatok nem változnak mindent elsőprő mértékben, úgy 2050 körül a magasabb termékenységű ráta következtében a roma népesség mai hatszázézeres lélekszáma egymillióra emelkedik, miközben a teljes társadalom termékenységű rátája tovább csökken. Erre az időszakra a roma népesség mai 6 százalékos aránya 10 százalékra emelkedik. Mindebből az is következik, hogy amennyiben a roma népesség élethelyzete nem javul mindent elsőprő erővel (ez a jelző lényeges; a folyamatot nem változtatja lényegesen a kicsi vagy az átlagos javulás), úgy a magyar társadalomra a szegénység bővített újratermelődése lesz jellemző.

A helyzet tehát igen komoly. A roma népesség harmadik világot idéző szegénysége és az e szegénységből következő eltérő demográfiai szerkezete azzal a következménnyel jár, hogy amennyiben a jelen folyamatok nem vesznek száznyolcvan fokos fordulatot, úgy pár évtizeden belül a magyar társadalom jóval nagyobb hányada él majd mély szegénységben, mint jelenleg.

Mindebből az is következik, hogy a mindenkori magyar kormányzatokat súlyos felelősség terheli; az egyenlő bánásmód érvényesítése mellett roppant komoly és hathatós erőfeszítéseket kell tennie a strukturális szegénység felszámolása érdekében.

Egészségi állapot, területi elhelyezkedés, lakó- és lakáskörnyezet⁸

A romák egészségi állapotáról szóló ismereteinket elsőként néhány kis-mintás, parciális kutatás eredményét összefoglalva a Világbank bulletinje publikálta⁹. Ezt követően mind ez idáig két, a Delphoi Consulting által végzett kutatás foglalkozott a magyarországi romák igen rossz egészségi

6 Erről az elterjedt előítélet rendszerről ehelyütt a következőt érdemes megjegyezni. A 2003-ban végzett országos roma kutatásunk kimutatta, hogy a nem kívánt terhesség elleni védekezés pontosan annyira jellemző, mint a nem roma társadalomban. Ugyanakkor a leghatékonyabb hormonális fogamzásgátló eszközök (antibébi tabletták) hozzáférése anyagi okokból korlátozott a roma nők egy nem jelentéktelen hányada számára.

7 Lásd: Hablicsek, 1999

8 Lásd Babusik Ferenc: Az esélyegyenlőség korlátai Magyarországon. – Státusz, etnicitás, kirekesztődés az egészségügyben és a szociális szférában – L'Harmattan Kiadó, Bp. 2005.

9 Puporka Lajos – Zádori Zsolt: A magyarországi romák egészségi állapota. NGO tanulmányok, 2. szám. Világbank Magyarországi Regionális Képviselő. 1999.

állapotának okaival. 2001-ben egy borsod megyei vizsgálat¹⁰, majd 2003-ban egy ezt követő országos reprezentatív vizsgálat¹¹ mutatta ki a romák egészségügyi helyzete, magas halandósági arányai és a szegénység egyes faktorai közötti szoros összefüggést.

A magyarországi cigány népesség egyes, magas halálozási kockázatú betegségcsoportokban (tbc, daganatos megbetegedések, szív- és érrendszeri megbetegedések, magas vérnyomás) a teljes népesség átlagához képest 6–12 szerez arányban (!) beteg; ami egyúttal azt is jelenti, hogy vannak olyan betegségcsoportok (pl. a tüdő megbetegedései), melyek reprezentánsai között a romák lényegesen nagyobb arányban vannak jelen, mint a nem romák.

A megbetegedések arányának oksági elemzése, a marginális, halmozottan hátrányos helyzetű társadalmi csoportokra vonatkozó nemzetközi szakirodalom adatait megerősítve azt mutatja ki, hogy a háttérben egyértelműen szegénységfaktorok (szegregált lakókörülmények, lakásnak alig használható nedves épületek, a tiszta ivóvíz hiánya, munkanélküliség, rossz táplálkozás, alacsony iskolázottság, mélyen a létminimum alatti jövedelmek stb.) állnak.

A magyarországi cigányság jelentős hányada nemcsak szegény, de egyúttal olyan régiókban, illetve olyan településeken él, melyek konzerválják a szegénységet, illetve meggátolják a kiemelkedést.

A következő oldal térképén nyomon követhető, hogy a cigányság túlnyomórészt az ország olyan területein él, ahol az egy főre jutó GDP átlag alatti, tehát az átlag alatti fejlettségű megyékben, illetve térségekben lakik. A cigányság települési elhelyezkedése emellett a következő képet mutatja: 17 százalék él ezer fő alatti aprófalvakban, 35 százalék él kétezer fő alatti, ugyancsak kistelepülésen, illetve a teljes cigány lakosság 65 százaléka él tízezer fő alatti településen. A magyarországi cigányság tehát alapvetően falusi, mezőgazdasági régiókban, illetve olyan területeken él, ahol a szocialista nagyipar összeomlása után megjelenő magas arányú munkanélküliséget nem váltotta ki a későbbi ipari-szolgáltatóipari vagy mezőgazdasági fejlődés. Egy korábbi kutatásunkban kimutattuk, hogy a cigányok által magasabb arányban lakott aprófalvak zöme „önhibáján kívül hátrányos helyzetű” település, tehát olyan, ahol a helyi szociális ellátórendszer működtetése is komoly gondokba ütközik.

A fentiekben leírt *strukturális hátrányt* a következő *település-demográfiai hátrány* csak erősíti: ismert, hogy az elszegényedő falvak lakossága öregszik a fiatalok elvándorlásának következtében, egyúttal a helyi intézményrendszer is erodálódik, elköltözik az óvoda, iskola stb. Ezzel párhuzamosan az ingatlanok kiürülnek és leértékelődnek, amelynek következtében ide költöznek be a legszegényebb romák. A jelenség a legpregnansabb módon a Cserehátan figyelhető meg (BAZ megye), ugyanakkor azonban BAZ megye más területein, Baranyában és Somogyban stb. ugyancsak megfigyelhető, elsősorban azokon a területeken, melyeken egyszerre érvényesül az aprófalvas szerkezet, a helyi munkaalkalmak hi-

10 Babusik Ferenc – dr. Papp Géza: A cigányság egészségügyi állapota. Szociális, gazdasági és egészségügyi helyzet Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. (Esély, 2002/6).

11 Adatforrás: Babusik: Az esélyegyenlőség korlátai...

TANULMÁNYOK

ánya, illetve a hagyományosan magasabb roma lélekszám arány. Itt érdemes tehát megjegyeznünk, hogy a cigányság magas munkanélküliségének, inaktivitásának hátterében egyik okként roppant súlyos településszerkezeti, illetve azzal összefüggő gazdaságszerkezeti hátrány, nehezen orvosolható strukturális hátrány áll.

2. ábra A cigány népesség területi elhelyezkedése – az adott település százalékos roma arányában¹²

A magyarországi cigányok közele fele, 44,7 százalék él szegregáltan, ezen belül a jelentősebb hányad telepen vagy gettószerű körülmények között él (a roma népesség mintegy hatszázezres lélekszámát figyelembe véve, összesen közel 167 000 fő él gettósodottan). Vegyes lakókörnyezetben, azaz lakóhelyi szempontból asszimiláltan él a romák ugyancsak közel fele (47,3%), míg a lakóhelyi szempontból teljes beolvadást jelentő környezetben elenyésző az arányuk (4,1%).

12 A Kertesi–Kézdi féle településsoros roma népességbecslés alapján.

1. táblázat Lakóhelyek eloszlása szegregáció szerint (%)¹³

	Alap- eloszlás	Budapest	Megyei jogú város	Város	Község
Csak romák lakta, de nem telep	16,9	18,9	10,4	11,2	19,1
Romák lakta telep, „gettó”	27,8	4,0	32,1	28,4	29,4
Vegyes lakókönyezet	47,3	50,1	40,5	51,0	46,7
Nem lakik más roma család	4,1	6,6	6,1	7,7	2,8

A lakóhelyek mérete és urbanizációs foka természetesen nagy mértékben befolyásolja azt, hogy milyen lakóhelyek alakultak ki az elmúlt évtizedek folyamán, illetve hogy milyen mértékben alakultak ki vagy maradtak meg „cigánysorok”, telepek. Szegregáltan, egyúttal nem gettósodott körülmények között Budapesten, illetve községekben közel azonos, átlagosan 19 százalékos arányban élnek romák, azonban Budapesten a gettólét alig jellemző (4%), míg a fővárost leszámítva az egyes településtípusokban igen jelentős ez az arány. Figyelemreméltó, hogy a magas urbanizációs fokot jelentő megyei jogú városokban is igen magas azon romák aránya, akik gettósodott körülmények között élnek. Míg Budapesten, illetve kisebb városokban, községekben a cigányság közel fele él vegyes lakókönyezetben, addig a megyei jogú városokban ez az arány mindössze 40%.

A helyben elérhető (ivó)víz olyan alapvető tényezőnek számít, amelynek hiánya közvetlenül kihathat az élet egész területére. A vezetékes ivóvíz háztartáson belüli elérése egyúttal a közvetlen lakóhely infrastruktúrális kiépítettségének függvénye is. *A roma népesség húsz százaléka él olyan körülmények között, ahol sem vezetékes víz, sem telken belüli kút nem áll rendelkezésre.* A lakóhelyek csatornázottsága „természetesen” a vízzel való ellátottságnál lényegesen rosszabb képet mutat, egyúttal közvetlenül összefügg a lakóhely szegregált vagy gettószerű mivoltával. Ezek azok a tényezők, melyek egyebek közt hozzájárulnak a romák mértéktelenül magas betegségarányaihoz.

Alljon itt még egy, az életminőséget közvetlenül meghatározó index, és pedig a lakás minősége, mely egyúttal közvetlen összefüggést mutat a család gazdasági aktivitásával, azzal, hogy milyen eséllyel találnak a családtagok munkát. A már jelzett 2003. évi országos roma felvételünkben a lakásminőséget két, egymással összefüggő konzisztens változóval mértük: az infrastrukturális ellátottsággal (van-e víz vagy kút, WC, csatorna), illetve azzal, hogy a lakás valamilyen szinten szükség-lakás-e. Ezzel a módszerrel hat minőségi fokozatba soroltuk a roma népesség lakókönyeményeit. A lakhatás minőségi kérdéseinek összefüggései alapján azután következtettünk arra, hogy bizonyos anyagi erő birtokában a családoknak mire van lehetőségük, mennyire képesek szabadon megválasztani lakóhelyüket.

¹³ A tanulmányban szereplő táblázatok adatainak forrása a 2003. évi országos roma felvételünk. (Babusik Ferenc: Az esélyegyenlőség korlátai Magyarországon...)

2. táblázat Együttélők/házasok együttes gazdasági aktivitása – a lakás minőségi fokozatai szerint (%)

	Alapátlag	Mindkettő foglalkoztatott	Valamelyik foglalkoztatott	Egyikük sem foglalkoztatott
Jó	35,3	66,6	41,1	23,7
Tűrhető	24,7	25,9	29,7	21,2
Rossz	8,5	0,6	8,9	10,0
Alapvetően hiányos	5,7	1,9	4,5	9,0
Szükség	6,1	0,5	4,6	7,9
Végszükség	19,7	4,5	11,1	28,1

A roma népesség közel hatvan százaléka jó vagy tűrhetőnek tekinthető minőségű lakásban él, ezzel szemben közel negyven százalék rossz minőségűben, ezen belül húsz százalék a végszükséget jelentő, embertelen minőségű lakótérben tengődik. Az adatok világosan jelzik, hogy az életminőséget közvetlenül meghatározó lakásminőség a családtagok aktivitásától függ, pl. a két családfenntartó munkanélkülisége egyértelműen nagy eséllyel párosul az embertelenül rossz körülményekkel. Elemzésünk azonban azt is kimutatta, hogy a roma családoknak egy része munkavállalása ellenére röghöz kötött az értéktelen, igen rossz minőségű lakásában.

Kimutattuk, hogy az éppen adott gazdasági aktivitási, illetve jövedelmi szint az időben nem oly mértékben állandó, mint maga a lakás: a jövedelem bizonytalanabb tényező. Ez az összefüggés a szegény rétegek körében ismerős konklúzióhoz vezet: nagyobb biztonságot nyújt, ha megmaradnak a rosszabb lakásviszonyok között, mintha változtatnak, mert tudják, hogy a jelenlegi (akár jobb) jövedelmi szint korántsem biztosíték a jövőre nézve.

A romák számára nyomott munkaerőpiac egyúttal azt is jelenti, hogy a magyarországi roma népesség egy része nemcsak településszinten konzervált nyomorban él, de egyúttal konzerválódik a rossz vagy épp embertelen lakáshelyzete is. A cigány népességet érintő strukturális hátrányok tehát a lakáshelyzetben, a lakó- és életminőségben ugyancsak konzerválódnak.

A jelentős strukturális hátrányok közé tartozik, hogy a roma népesség jelentős hányada helyben nem fér hozzá az egészségügyi alapellátáshoz. Mivel tudjuk, hogy a romák magas betegségarányai közvetlenül a szegénységfaktoroknak köszönhetőek, e legszegényebb aprófalvak roma lakossága – mely a teljes roma lakosságból több mint százezer ember – különösen súlyos helyzetben van; egyszerre sújtják a szegénység, a magas betegségarányok, illetve az, hogy közvetlenül lakóhelyén nem fér bármikor azonnali orvosi ellátáshoz.

Az egészségügyi esélyegyenlőség következő kérdése az anyagi erőtlől, a jövedelmi helyzettől független, csorbítatlan hozzáférés.

A roma családokban gyógyszerekre fordított havi összeg szignifikánsan a család anyagi helyzetének függvénye; a legszegényebb és a legjobb helyzetű családok között ötszörös különbséget találunk. Mivel a szegényebb családokban egyes betegségek viszonylag gyakoribbak, aminek következményeként nyilván magasabbak lennének a gyógyszerköltségek, egyúttal a szegényebb családok jóval kevesebbet költenek gyógy-

szerre – ebből az következik, hogy a szegényebb családokban betegségeik ellenére nem tudnak megfelelően gyógyszerre költeni. Ez a problémakör ugyancsak strukturális természetű.

Iskolázottság és nemi különbségek

A 19 éves kor feletti magyarországi roma népesség egészében még közel harminc százalék nem végezte el az általános iskolát, és több mint harmada csak általános iskolai végzettséggel rendelkezik. A romák ötöde szakmunkásképzőt végzett, az összes érettségivel rendelkezők aránya mindössze 11,4 százalék. A felsőfokra való bejutás esélyei roppant korlátozottak.

3. táblázat Az iskolai végzettség szerkezete – nem és fő korcsoport szerinti (%)

	Alap- eloszlás	Férfi	Nő	19–34 éves	35–48 éves	49–62 éves	63 év feletti
8 oszt. kevesebb	30,2	24,2	36,1	15,2	30,8	64,4	76,4
Általános iskola	36,4	37,9	34,9	40,6	42,0	21,0	14,7
Szaktanulmányképző	20,6	26,6	14,7	26,0	17,8	11,4	6,8
Összes érettségizett	11,4	10,5	12,4	17,0	7,8	1,7	0,6
Egyetem, főiskola	1,3	0,9	1,8	1,2	1,6	1,4	1,5

Az iskolai végzettség korcsoportos áttekintése rávilágít arra, hogy ugyan az egyre fiatalabb korosztályok egyre nagyobb arányban fejezték be az általános iskolát, vagy szereztek valamilyen középfokú végzettséget, a felsőfokú tanintézetbe való bejutás esélyei nem változtak az évtizedek során.

A férfiakhoz képest a nők lényegesen nagyobb arányban nem fejezték be az általános iskolát. A szakképzésben való részvételük hagyományosan alacsonyabb szintű, az érettségizettek aránya pedig némiképp magasabb, mint a férfiaké. Más felvételekből ugyancsak ismert kép szerint a felsőfokot végzettek többsége nő, noha az ilyen végzettségűek abszolút aránya roppant alacsony.

4. táblázat Az iskolai végzettség szerkezete – nem és fő korcsoport szerinti bontásban (%)

	Férfiak				Nők			
	19–34 éves	35–48 éves	49–62 éves	63 év feletti	19–34 éves	35–48 éves	49–62 éves	63 év feletti
8 oszt. kevesebb	10,5	23,5	52,0	68,5	19,6	38,9	78,8	84,3
Általános iskola	41,6	42,5	25,6	19,1	39,4	41,5	15,7	10,3
Szaktanulmányképző	32,7	24,1	17,8	9,4	20,1	10,9	4,0	4,1
Összes érettségizett	14,9	9,0	3,3		19,1	6,4		1,3
Egyetem, főiskola	0,4	1,0	1,3	3,0	1,9	2,4	1,5	

A fiatal felnőttek generációjában az általános iskolát be nem fejezett nők aránya még mindig jóval magasabb, közel a duplája az alapfokú végzettséget nélkülöző férfiakénak.

Mindkét nem esetében egyaránt az egyre fiatalabb generációk esetében javult annak az esélye, hogy befejezzék az általános iskolát, vagy valamilyen középfokú végzettséget szerezzenek. A *férfiak esélyei – a nők-höz képest – romlottak a felsőfokra való bejutás tekintetében*, a nőknek pedig a középgenerációban volt nagyobb esélyük befejezni valamilyen felsőfokú képzést.

Az általános iskola sikeres befejezésének akadályai ugyan meglehetősen közismertek, azonban ehelyütt célszerű néhány, tisztán demográfiai, illetve gazdasági összefüggésre felhívni a figyelmet. Elsőként arra, hogy a gyermekszülés, gyermeknevelés pusztán ténye milyen radikális mértékben befolyásolja az iskolai fokozatok elvégzésének esélyét. Ezt a kérdést a 19–34 évesek körében érdemes áttekinteni, az idősebb generációk esetében ugyanis elenyésző azoknak a száma, akiknek nincs gyermekük.

4. táblázat

	19–34 éves nők		19–34 éves férfiak	
	nincs gyereke	van gyereke	nincs gyereke	van gyereke
8 oszt. kevesebb	4,6	25,8	9,7	11,3
Általános iskola	24,6	45,5	30,8	53,4
Szaktanulmányok	23,9	18,5	36,8	28,2
Összes érettségizett	42,7	9,3	22,7	6,3
Egyetem, főiskola	4,2	0,9		0,8

A gyermeknevelés a nők esetében lényegesen nagyobb mértékben befolyásolja az iskolai fokozatok elvégzésének valószínűségét, mint a férfiaknál. Míg a gyermektelen nők töredéke az, aki nem fejezte be az általános iskolát, addig azon nők körében, akik gyermeket szültek, ez az arány meghaladja a huszonöt százalékot. A gyermek hiánya erősen befolyásolja az általános iskola utáni továbbtanulás mértékét: a gyermektelen nők több mint negyven százaléka érettségizett, és ebben a csoportban találjuk a felsőfokú végzettségűek többségét is.

A férfiak esetében az, hogy van-e gyermekük, az általános iskola befejezését nem befolyásolja érdemben (elsősorban azért, mert valamivel későbbi életkorban lesz meg első gyermekük; a 19–25 éves korú férfiak 31,1 százaléka rendelkezik gyermekkel, a nőknek pedig 56 százaléka). A férfiak továbbtanulását azonban a gyermeknevelés (és az ezzel járó anyagi felelősség) épp úgy befolyásolja, mint a nőké, azzal az ismert különbséggel, hogy a férfiak nagyobb eséllyel szereznek szaktanulmányok végzettséget, mint érettségit.

A családban egy főre jutó munkajövedelem mértéke igen erősen befolyásolja az iskolai fokozatok elvégzésének esélyét; a legmélyebb szegénységben élők közel negyven százaléka nem fejezi be az általános iskolát, míg a felső jövedelmi tizedbe tartozó családok fiatal felnőtt tagjainak 34 százaléka érettségit szerzett, és az átlaghoz képest igen magas

arányban jutottak be felsőfokra. Az iskolai fokozatok elvégzésének esélye jövedelmi tizedenként emelkedik.

A települések rangja (urbanizációs foka) és mérete jelentősen befolyásolja az iskola elvégzését. A budapesti romák töredéke nem fejezte be az általános iskolát és csak 10 százalék végzett csak általánost, ezzel szemben 16 százalék felsőfokú végzettséggel rendelkezik. Az iskolai mobilitás lehetőségei Budapesten látványosan jobbak a romák számára, mint másutt – s ebben a „másutt”-ban az a szomorú, hogy a megyei jogú városok által kínált lehetőségek, fő arányaikat tekintve alig jobbak a nagyközségekéinél. A megyei jogú városokban az általános iskolát el nem végzettek aránya átlagosan azonos a községek roma lakosainak arányával, a kisebb városokban ugyanakkor az iskolai végzettség szerkezete rosszabb, mint az egyéb településeken. Ez az aránykülönbség azonban nem a szegregációnak vagy gettósodásnak köszönhető, noha a szegregáltan élők iskolai esélyei lényegesen rosszabbak, a későbbiekben látjuk majd, hogy a nagyközségek lakossága él szegregáltabban, s nem a városlakó romák.

A szegregáció, mint előző kutatásokból ismert, jelentősen rontja az iskolai továbbjutás esélyeit. *A ma telepeken, gettóiban élő romák több mint negyven százaléka nem fejezte be az általános iskolát, az asszimilált lakókörnyezetben élők esetében ez az arány „csak” húsz százalék.* Hasonlóan, a szegregáció mértékének csökkenésével mindegyik iskolai fokozat elvégzésének esélye nő. A gazdasági aktivitás, illetve az elérhető jövedelmek elemzésénél látjuk majd, hogy *a lakóhelyi szegregáció mértéke alapvetően az elérhető munkaalkalmakat és ezen keresztül az elérhető jövedelmeket befolyásolja, és ennek következtében az iskola elvégzésének esélyét.* Tehát nemcsak arról van szó, hogy a telepi, gettóiban élő romák olyan iskolákba járnak, amelyek kisebb esélyt biztosítanak az iskolai sikerességre és a továbbtanulásra, hanem alapvetően a települési elhelyezkedés, a szegénység, illetve az iskolai végzettség kölcsönös meghatározottságáról is¹⁴: a romák egy nem jelentéktelen hányada olyan településen, illetve térségben él, ahol nincs számára munkaalkalom. Ráadásul e térségek nem vagy alig fejlődnek (sok esetben visszafejlődnek), tehát nem is várható a munkaalkalmak bővülése.

Ehelyütt érdemes tehát kiemelni, hogy a roma népesség területi elhelyezkedése, mint alapvető strukturális hátrány, mélyen összefügg az alacsony nívójú képzettséggel, valamint a magas fokú munkanélküliséggel. E három faktor circulus viciosus módjára erősíti egymást; a képzetlen és munkanélküli családok esélytelenek a lakóhely változtatásra (pontosabban a még rosszabb körülmények közé való költözés a jellemző); ennek következtében a következő generációban újratermelődnek a hátrányok. *A roma népesség esetében a strukturális, valamint az iskolázottsági hátrányok, illetve a munkaerő-piaci kizáródás egymást feltételező, illetve egymást erősítő folyamattá váltak.*

14 Ismert, hogy az iskolai esélytelenséget a család iskolázatlansága konzerválja; a szegényebb családok egyúttal nagyobb arányban élnek szegregáltan és rosszabb lakókörülmények között, amely az adott lakóhelyi szegénység újratermelődéséhez vezet.

Gazdasági aktivitás és nemi különbségek

A teljes 19 éves kor feletti roma népesség negyede, 25,1 százalék foglalkoztatott, mindössze 5 százalék tanul „főállásban”, a maradék 70 százalék inaktív. Az inaktívak három legnagyobb csoportját a munkanélküliek, a segítő családtagok, illetve a rokkantnyugdíjasok teszik ki. Előző kutatásainkból ismert összefüggés, hogy az aktívak illetve a munkanélküliek többsége férfi, míg a háztartásban elsősorban a nők foglalkoztatottak¹⁵.

5. táblázat A gazdasági aktivitás fő összetevőinek eloszlása lakóhely szerint (%)

	Nem szegregált	Szegregált	Gettó
Csak tanul	6,1	3,8	2,7
Foglalkoztatott	31,0	24,2	13,9
Munkanélküli	30,8	36,8	44,2
Gyes, gyed, segítő	10,2	16,6	18,5
Nyugdíjas	5,2	5,7	5,3
Rokkant nyugdíjas	16,7	13,0	15,5

A nők háztartásban való elhelyezkedésének (pontosabban a háztartás belső munkaerőpiacára való szorulásának) fő okai a következők:

- az előzőekben ismertetett demográfiai okokból következő, a népesség egészéhez mérten magasabb átlagos gyermekszám,
- a helyben hozzáférhető óvoda hiánya,
- a helyben hozzáférhető munkaalkalmak hiánya (a településszerkezetből, valamint a szegregációból következően),
- az elhelyezkedést gátló diszkrimináció¹⁶.

Magyarországon összesen 864 olyan települést találunk, ahol nincs helyben óvoda (elsősorban Baranya, BAZ, Somogy, Vas és Veszprém megyékben). E megyék óvodahiányos településeinek mérete igen kicsi – a legtöbb közszolgáltatást nélkülöző településekről van szó –, miközben roma arányuk az adott megye átlagos roma arányának a többszöröse. Összességében az óvodáskorú roma gyerekek mintegy ötöde (!) olyan településen él, ahol nincs közvetlen óvodai ellátottság. Ehhez járul az ilyen településeken élő romák nagyobb szegénysége, illetve a közlekedéshez való hozzáférés nehézsége. *Az óvodából való kimaradás egyik oka tehát ismét strukturális természetű, e strukturális hátrány pedig összefügg a nők inaktivitásával, illetve az óvodából kimaradt gyerekek várható általános iskolai sikertelenségével.*

A foglalkoztatottak aránya együtt csökken, illetve a munkanélkülieké

15 Lásd *Kutatás az ózdi régióban*. In: A roma népesség esélyei Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Szerk.: Babusik Ferenc. Kávé Kiadó, 2002.; Babusik Ferenc – dr. Papp Géza: A cigányság egészségügyi állapota. (Szociális, gazdasági és egészségügyi helyzet Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.) Esély, 2002/6; Babusik Ferenc: Az esélyegyenlőség korlátai Magyarországon. – Státusz, etnicitás, kirekesztődés az egészségügyben és a szociális szférában – L'Harmattan Kiadó, Bp. 2005.; Babusik Ferenc: A roma gyerekek óvodáztatása. Új Pedagógiai Szemle (2003. június)

16 Erről a tanulmány megfelelő helyén írunk.

növekszik a szegregáció mélyülő fokozataival. A háztartásban foglalkoztatottak (elsősorban nők) aránya ugyancsak együtt növekszik a szegregáció mértékével.¹⁷ A településsoros adatokból tudjuk, hogy a roma népesség 67,6 százaléka községekben él, egyúttal elsősorban olyan régiókban, amelyekben a munkanélküliség az országos átlag feletti. A szegregáció növekvő mértékével együtt csökken a *munkaalkalmak száma*. Emellett a gettósodott vagy szegregált lakóhelyeken az alacsony munkaerőpiaci potenciált jelentő, iskolázatlanabb romák magasabb arányban élnek. E kettőből következik az, hogy a szegregáció mértékével együtt növekszik a munkanélküliségi ráta. Az elérhető munkahelyek számára vonatkozó megállapítást erősíti meg az aktivitási adatok regionális eloszlása is.

6. táblázat A gazdasági aktivitás fő összetevőinek eloszlása régiók szerint (%)

	Alap- eloszlás	Közép- Magyar- ország	Dél- Dunán- túl	Közép- Dunán- túl	Nyugat- Dunán- túl	Észak- Magyar- ország	Észak- Alföld	Dél- Alföld
Csak tanul	4,7	7,1	11,7	18,6		2,0	2,0	
Foglalkoztatott	25,2	34,7	24,8	28,3	57,6	23,5	20,0	7,3
Munkanélküli	35,9	36,2	32,6	35,4	25,2	37,8	36,6	39,3
Gyes, gyed, segítő	13,4	4,9	5,3	6,2	2,6	17,6	18,3	27,0
Nyugdíjas	5,4	4,8	7,3	5,7	11,6	5,5	3,4	4,5
Rokkant nyugdíjas	15,4	12,3	18,2	5,8	3,0	13,6	19,6	22,0

A foglalkoztatottak aránya a régiók fejlettségét követi. A legnagyobb arányban foglalkoztatott romákat a Nyugat-Dunántúlon találunk (57,6%), míg a legalacsonyabb foglalkoztatási szinttel a dél-alföldi régióban találkozhatunk (7,3%). A munkanélküliség szintjének alakulása ugyan alapvetően komplementer módon követi a foglalkoztatottakét, azonban az egyes régiók között jelentős különbségek vannak abban, hogy milyen okok miatt esnek ki a foglalkoztatotti státusból a romák.

A közép- és nyugat-dunántúli régiókban az átlaghoz képest jóval kisebb arányban vonulnak (a nők) a háztartás belső munkaerőpiacára, egyúttal jóval átlag alatti a rokkantnyugdíjasok aránya is.

Az iskolai végzettség alapvetően meghatározza a gazdasági aktivitást. A 19 éves kor felett főállásban tanulók elsősorban az érettségizettek közül kerülnek ki, 23 százalékuk tanulmányokat folytat. Az érettségivel rendelkező, egyúttal főállásban tanuló romák 78,7 százaléka felsőfokon tanul, a maradék hányadot elsősorban az átképzésben résztvevők teszik ki. (A legfiatalabb, 19–25 éves korú csoportban a felsőfokon tanulók aránya 89 százalék.) Mindez annyit jelent, hogy *noha a felsőfokú végzettségű romák aránya még mindig elképesztően alacsony, illetve a legfiatalabb, 19–25 éves korúak csoportjában az érettségivel rendelkezők aránya is mindössze 22,5*

¹⁷ A háztartás belső munkaerőpiacán való elhelyezkedést értéktéremtő tevékenységnek tekintjük.

százalék, azonban e fiatal és érettségizett csoport már megindult a felsőoktatás felé.

A képzésből már végleg kikerülő 35–48 éves korcsoportban az érettségivel rendelkezők 72 százaléka aktív dolgozó, és 12 százalék munkanélküli, velük szemben a szakmunkás végzettségűek 64 százaléka aktív dolgozó, és 32 százaléka munkanélküli. Látnunk kell, hogy *a felsőfokú végzettség vagy az érettségi* megléte (gimnáziumi, vagy szakközépiskolai végzettség) *a romák esetén önmagában nem feltétlen biztosítja a foglalkoztatottnak*; miközben korábbi kutatások és elemzések sora bizonyította azt, hogy a romák a nem romákhoz képest lényegesen több erőfeszítést tesznek az elhelyezkedés érdekében.¹⁸

A települések méretével illetve a szegregáció fokával összehasonlítva a képzettség és a foglalkoztatottság arányait, azt tapasztaljuk, hogy a középfokot végzetek jelentős hányada még Budapesten, illetve a szegregációmentes lakókörnyezetben élők esetében is munkanélküli, és hasonló mondható el az egyes régiók roma népességéről is. Egyedül a déldunántúli régió az, ahol az érettségizettek zöme munkát talált.

A szakmunkás végzettség köztudottan alacsony munkaerő-piaci státust nyújt; az ilyen végzettségű romák 30–50 százaléka munkanélküli (függően a kortól, települési és regionális elhelyezkedéstől, illetve a lakóhely szegregációs fokától).

7. táblázat A gazdasági aktivitás fő összetevőinek eloszlása nemek és fő korcsoportok szerint (%)

	Alap- eloszlás	Férfi	Nő	19–34 éves	35–48 éves	49–62 éves	63 év feletti
Csak tanul	4,7	7,1	2,4	8,8			
Aktív dolgozó	25,2	32,1	18,4	28,5	32,7	10,6	0,7
Munkanélküli	35,9	38,1	33,9	39,7	43,3	24,3	2,6
Gyes, gyed, segítő	13,4	0,3	26,0	20,9	8,3		
Nyugdíjas	5,4	5,7	5,0				78,8
Rokkant nyugdíjas	15,4	16,7	14,3	2,0	15,6	65,0	17,9

A rokkantnyugdíjasok magas aránya meglehetősen nyugtalanító, különösen, ha figyelembe vesszük arányukat a 49–62 évesek korcsoportjában. Ez az arány ékesen beszél a roma népesség igen rossz egészségállapotáról.

Az aktív dolgozók arányát az iskolai végzettség határozza meg a legerősebben. Ahogy felfelé haladunk az időben, az egyre idősebb generációk iskolai végzettsége átlagosan egyre alacsonyabb, és ezzel összefüggésben magasabb körükben a munkanélküliek aránya.

Az egyének gazdasági aktivitásán túl igen lényeges, hogy a szorosan

18 Lásd Kertesi Gábor: Cigányok a munkaerőpiacon (105–150.) In: Az átmenet foglalkoztatáspolitikája Magyarországon. Bp., 1995. vagy Közgazdasági Szemle 41. 1994. 11. (991–1023.); Babusik Ferenc (szerk.): Kutatás az ózdi régióban...

vett család, az együtt élő (házas)felek gazdasági aktivitása milyen – ez határozza meg ugyanis a gyermekek, a következő generáció lehetőségeit.

Amennyiben a családnak van gyermeke, úgy még ötven év felett is nagyobb valószínűséggel aktívak a házaspárok. Mindez arra utal, hogy a családok aktivitási szerkezetét – a lehetőségeken, a regionális sajátosságokon, a szegregációból adódó munkaerő-piaci depriváción túl – erősen meghatározza, hogy a családnak, épp a gyermeknevelésből adódóan, többletforrásokra van szüksége. A gyermeknevelésből eredő forrásigény, illetve a nők gazdasági aktivitása között azonban jelentős ellentmondás feszül; a gyermeket nevelő nők nagy arányban vannak otthon, inaktívak, gyermeket nevelnek. Tudjuk, hogy ennek oka elsősorban nem a „roma kulturális sajátosságokban” keresendő, hanem sokkal prózaibb jelenségekben: a romák által nagy arányban lakott kistérségekben, illetve településeken nincs óvoda, vagy roppant alacsony az óvodai kapacitás, és a roma gyerekek kisebb eséllyel kerülnek be.

A háztartások anyagi helyzete

A roma népesség zöme családban él, nem egyedülálló. Éppen ezért az életviszonyokat a családban elérhető jövedelmek befolyásolják alapvetően. A háztartások által, az állandó és alkalmi munkával együttesen megkeresett jövedelmek egy főre eső értéke az az index, amely meghatározza a család életnívóját, figyelembe véve az inaktívak magas arányát (akik vagy nem rendelkeznek munkajövedelemmel, vagy egyszerűen még nincsenek keresőképes korban).

3. ábra Családi munkajövedelemfő a roma népesség tizedei szerint (Ft)

Az egy főre jutó munkajövedelem a roma népesség elképesztő megosztottságát tükrözi; a legalsó és a legfelső népesség tized között több mint hússzoros különbség van, egyúttal a *roma népesség alsó hét–nyolc tizede a létminimum alatt él, közel fele pedig mély nyomorban*.

Abban az esetben, ha a család gyermeket nevel, az egy főre eső munkajövedelem a gyermektelen családok hasonló jövedelmének fele–kétharmada. A hiányzó jövedelmeket ugyan pótolják a támogatások – elsősorban a gyermek után, illetve szociális támogatásként járók –, e támogatások mértéke a család inaktív tagjai számának növekedésével ugyancsak nő. Látjuk azonban, hogy a család egy főre eső összes bevétele¹⁹ egyrészt az inaktivitással csökken, másrészt a gyermeket nevelő családokban alacsonyabb.

Azon családokban a legmagasabb az egy főre jutó nettó megélhetés²⁰ összege, amelyekben mindkét házaspár aktív dolgozó és nem nevelnek gyermeket. A gyermekneveléssel e családokban az egy főre jutó nettó megélhetés összege mintegy a kétharmadára esik vissza. Azon családok, amelyekben csak a feleség aktív dolgozó, az egy főre eső jövedelmek, illetve nettó megélhetési összegek rendre magasabbak, mint ott, ahol csak a férj aktív²¹. Azokban a családokban a legalacsonyabb az egy főre jutó nettó megélhetés összege, ahol mindkét fél inaktív (tehát a bevételek nagyobb hányadát támogatások teszik ki), illetve gyermeket is nevelnek.

A roma családok lényegesen jobban érdekeltek a munkával megszerzhető jövedelmek növelésében, mint az egyes támogatások (ezen belül a gyermek utáni támogatások) megszerzésében – noha ez utóbbiak nyilvánvalóan nélkülözhetetlenek.

Az eddigiekben a magyarországi roma népesség relatív és abszolút értelemben egyaránt halmozottan hátrányos helyzetének okai közül alapvetően a strukturális kérdéseket tárgyaltuk, valamint a strukturális hátrányok konzerválódásának, a következő generációra való átöröklődésének mechanizmusait.

A romák többsége azonban nemcsak alapvetően szegény, és strukturális okokból kirekesztett, de egyúttal roma is. Ez a látszólagos tautológia napjaink egyik legkomolyabb, a romákat alapvetően érintő politikai problémájára mutat rá, nevezetesen arra, hogy máig eldöntetlen (és minden esetben valamely adott politikai vagy kisebbségpolitikai tényező álláspontján múló) kérdés az, hogy a roma népesség helyzetét és a megoldásmódokat szegénység-kérdésnek vagy etnikai kérdésnek tekintik-e. Ez az eldöntetlenség, vagy ha tetszik, problémaelkerülési megoldás jól követhető „A roma integráció évtizede. Nemzeti cselekvési terv” elnevezésű kormányzati dokumentumban is.

A cikk szerzőjének álláspontja szerint a kérdést nem lehet vagy-vagy alapon megközelíteni, mindkét szempont döntő. *A cigányság többsége alapvetően strukturális okokból következően halmozottan hátrányos helyzetű szegény,*

19 Összes bevétel: munkajövedelmek és támogatások összege.

20 A fogalom alatt a kalkulált bevételek és rezszi jellegű kiadások egyenlegét értjük – azt az összeget, amelyet a család étkezésre, a gyerekek iskoláztatására, ruháztkodásra stb. fordíthat.

21 Ez a látszólagos paradoxon annak köszönhető, hogy az aktív dolgozó nők iskolai végzettségi szintje némileg magasabb, mint a férfiaké.

másrészt etnikai hovatartozásából következően szegregációtól és kirekesztéstől sújtott²². E két tényező pedig elemi módon erősíti egymást²³.

Cigányellenesség, diszkrimináció, szegregáció, szolgáltatásokból való kizáródás

A magyarországi cigányellenesség általános szempontú kutatása a népesség egészére, életkori vagy foglalkozási csoportjaira vonatkozóan, hosszú ideje figyelmeztet arra, hogy egyrészt a „soft” cigányellenesség igen elterjedt és mélyen gyökerező szemlélet, másrészt a komoly kirekesztő hajlammal párosuló kemény cigányellenesség stabilan jellemző az ország népességének 17–21 százalékára. Harmadrészt pedig a „soft” cigányellenesség *oka* alapvetően az intolerancia, a vallásos gyökerű konzervativizmus, valamint a liberális értékszemplélet együttes elutasítása, negyedrészt a kemény, kirekesztéssel párosuló cigányellenesség *oka* az erős xenofóbia, az intolerancia, illetve az erős értékonzervativizmus együttesen.²⁴

Fentiekből következik, hogy az ország népességének cigányellenességére, mint értékszempléltre még hosszú távon számítanunk kell. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a manifest cigányellenesség következményeit – a diszkrimináció vagy a szegregáció bármely formáját – el kellene tűrnünk.

Szegregáció az oktatásban

Az iskolai szegregáció kérdése az összes diszkriminációs probléma közül a legalaposabban körüljárt kérdés,²⁵ kezelésére is ebben a szférában született a legtöbb megoldási módszer. Az iskolai elkülönítés legfontosabb

22 Erre igen jó példa, amikor a roma vállalkozók többsége származása miatt nem fér hozzá bizonyos banki hitelekhez, ugyanakkor minden jogi és pénzügyi paraméter szerint az etnikumtól függetlenül vállalkozónak minősülnek.

23 E kölcsönös meghatározottságra a legjobb példa az iskolai szegregáció kérdése. A rossz minőségű iskolában, szegregált osztályba járó gyerekek többsége nem jut el még szakmunkásképzői szintre sem, ennek következtében továbbörökíti a szegénységet. Az iskolai és egyéb szegregáció egyik hátterét pedig az jelenti, hogy a cigány gyerekeket *mint cigányokat és mint szegényeket* szegregálja az iskola. A Ladányi-Szelényi iskolának annyiban igaza van, hogy az előítéletesség hátterében sok esetben a „szociális cigány” kategorizáció áll.

24 Erős Ferenc: Az etnikai identitás néhány szociálpszichológiai problémája in: *Erős, A válság szociálpszichológiája*, 1993; Erős Ferenc: Pszichológiai szempontok és problémák a magyarországi cigányság helyzetére vonatkozó kutatásokban in: *Erős: A válság szociálpszichológiája*, 1993; Havas Gábor: A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok érvényesülése a felsőoktatásban. A kisebbségi ombudsman jelentése, 2001.; Erős Ferenc – Fábán Zoltán: Jelentés a 2002. májusi véleménykutatás eredményeiről. Budapest, Társi 2002; Ifjúság 2002. A fiatal felnőttek értékvilága. Budapest, Delphoi Consulting 2002; Babusik Ferenc: Cigányellenesség az orvostanhallgatók, háziorvosok és védőnők körében. In *Az esélyegyenlőség korlátai ...*

25 Irodalma könyvtárnyi, ezért ehelyütt egy irodalmi monográfiára hivatkozunk: Fiáth Titanilla, *A magyarországi cigány népesség általános iskolai oktatása..* In *A roma népesség esélyei Magyarországon*. Szerk.: Babusik Ferenc. Bp., 2002, Kávé Kiadó

formái: a „felzárkóztató” cigány osztályok létesítése, a normál, valamint a speciális tantervű általános iskolákban a fogyatékosnak vagy ún. más fogyatékosnak minősített cigány tanulók 5-7 szerez felülreprezentációja, végül pedig az „elcigányosodó” iskolák kérdése. Ez utóbbi jelenség egyrészt a többségi tanulóknak a magas roma arányú iskolákból való elvándorlásából fakad, másfelől a települési hátrány problémájához tartozik (apróbb falvak „elcigányosodása”; mint a szegregáció spontán – népmozgalmi – formája).

Az oktatási kormányzat az utóbbi években komoly erőfeszítést próbált tenni a szegregáció csökkentése érdekében. Ennek során megszületett az integrációs kvóta intézménye, azonban már készült olyan kutatás²⁶, mely ennek alacsony hatékonyságát mutatta ki. A fogyatékos vagy más fogyatékos tanulók felülreprezentációjának problémáját az oktatási tárca (minden igyekezete ellenére) nehezen tudja kezelni, ennek hátterében ugyanis az ún. szakértői bizottságok rendszerének kérdése áll.²⁷ Az oktatási tárca „Utolsó padból” programja mindenesetre esélyt nyújt arra, hogy közép-távon meg lehessen akadályozni a cigány tanulók indokolatlan fogyatékosná nyilvánítását, és ezzel a szegregációját.

Diszkrimináció az egészségügyben

Az egészségügyben megnyilvánuló szegregáció és diszkrimináció kutatása nem túl régi keletű hazánkban. A kérdés elsőként az írott és elektronikus sajtó által közhírré tett botrányok nyomán jelent meg a szakmai közbeszédben. 1998-ban készült az első, jóllehet kismintás kvalitatív kutatás a roma nők egészségügyi intézményi helyzetéről.²⁸ Az egészségügyi tárca 2003-ban finanszírozta két kutatásunkat, amely egyrészt a háziorvosok és védőnők körében, másrészt egy nagy mintás roma felvétel alapján volt hivatott vizsgálni az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés kérdéseit.²⁹ E két kutatáson kívül nem készült más elemzés az egészségügyi ellátórendszerben megnyilvánuló diszkriminációról, s ez korántsem független az orvosi társadalom ellenállásától. A probléma tágabb összefüggéseiről és az európai helyzetről a European Roma Rights Center kiadványa³⁰ szól.

Az egészségügyi alapellátásban az etnikai alapú, valamint a szociális

26 Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona (2001): Szegregáció a cigány gyermekek oktatásában. Kutatási zárótanulmány. Kézirat. Oktatáskutató Intézet.

27 E problémában együttesen van jelen az iskolák érdeke arra nézve, hogy magasabb kvótát kapjanak a minősített tanulók után, valamint a szakértői bizottságok szakmai standardjainak hiánya éppúgy, mint az, hogy egyes iskolák hathatós nyomásgyakorlásának kevésbé tudnak ellenállni. Lásd: Dr. Illyés Sándor – dr. Torda Ágnes: A más fogyatékos kategória alkalmazása a közoktatás szabályozásában és gyakorlatában. Szerk.: Babusik Ferenc. OM, Oktatási Jogok Miniszteri Biztosa, Budapest, 2001.

28 Neményi Mária: Cigány anyák az egészségügyben. NEKH, Budapest, 1998.

29 Babusik Ferenc: A szegénység csapdájában. Cigányok Magyarországon – szociális-gazdasági helyzet, egészségi állapot, szociális, és egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés; Babusik Ferenc: Hozzáférési különbségek az egészségügyi alapellátásban – Struktúra, esélyegyenlőség, előítéletek. In: Az esélyegyenlőség korlátai...

30 Health Care. Roma Rights, ERRC, Budapest 2004.

státus szerinti megkülönböztetés összefüggő jelenség. Az alapellátásban azon romák, akik egyúttal szegények, csökkentett értékű szolgáltatásokhoz férnek hozzá. Az alapellátás szereplőinek egy nem jelentéktelen hányada nincs tekintettel az érintettek anyagi teherbíró képességére, amikor elrendeli a gyógyszereket, s egyúttal nem ismerik a romák jelentősen magasabb betegségarányait, sem azok kiváltó okát.

Nyílt diszkriminációval elsősorban az ügyeleti ellátás (éjszaka, hétvége stb.) során találkozunk. A romák mintegy ötöde számol be az ügyeleti kivonulás nyílt megtagadásáról. Az ügyeleti időben való kivonulás éppúgy érinti a felnőtt betegeket, mint a gyermekeket. A kivonulás megtagadása az ügyeletes orvosok részéről elsősorban a lakhatási deprivációval: a szegregációval, valamint a zsúfoltsággal függ össze. Azon romák esetében, akik egyszerre élnek gettóban és zsúfoltan, a helyzet még rosszabb: az esetek negyven százalékában tapasztalják azt, hogy az ügyeletes orvos nem megy ki hozzájuk. Az orvosok egy része nem biztosítja az egyenlő hozzáférést az ügyeleti időben – mélyen csorbul a jog- és esélyegyenlőség elve.

A szűréseken, tbc-szűrésen való részvétel mértékét egyértelműen befolyásolja az átélt megkülönböztetés. Azon nők, akik a diszkrimináció hiányát tapasztalják a szakrendelői, kórházi szinten, szignifikánsan magasabb arányban mennek el nőgyógyászati szűrésre, míg a cigányellenesség a szűrésektől szignifikánsan visszatartó tényező.

A kórházi ellátási szinten érvényesülő szegregációt („cigány kórtermek”), illetve diszkriminációt eddig nem vizsgálták Magyarországon. Informális hírekből, sajtóbotrányokból stb. ismert ugyanakkor, hogy elsősorban a szegregáció jelensége érvényesül, illetve a cigány és nem cigány betegek eltérő kulturális szokásrendszeréből fakadó konfliktusok jelennek meg (ez utóbbira pl. a „gyász-szoba” bevezetése lehet egy jó megoldás).

Az egészségügy alap- illetve szakintézményi, kórházi szintjén érvényesülő szegregációt és diszkriminációt véleményünk szerint az önkormányzatok még a közvetett politika-gyakorlás eszközével is nehezen befolyásolhatják. Ennek oka egyrészt az egészségügy magas szakmai legitimációjában keresendő (közvetlen eseti vizsgálattal még soha, egyetlen intézmény esetében sem sikerült bizonyítani a jogsértést), másrészt az egészségügy átalakuló fenn tartói és finanszírozási rendszerében

Diszkrimináció a munkaerőpiacon

A munkaerő-piaci diszkriminációt Magyarországon elsőként Kertesi Gábor elmélyült módszerekkel végzett utóelemzése tárták fel.³¹ Empirikus tanulmány azonban a roma munkaerő kizáródásáról nem állt rendelkezésre. A sors sajátos fintora, hogy a cikk szerzője ismét csak önmaga és

31 Lásd Kertesi Gábor: Cigányok a munkaerőpiacon... (A szerző az ELAR adatok utóelemzésével bizonyította, hogy ad 1. a romák a nem romákhoz képest mintegy ötszörös erőfeszítést tesznek a munkahely megtalálása érdekében; ad 2. a munkahely megtalálásának kudarca, valamint a mérhetetlenül magas munkanélküliségi mutatók háttérben reziduális faktorként kizárólag a megkülönböztetés állhat.)

kollégái munkájára hivatkozhat, ugyanis csak mi végeztünk ez ügyben immár három empirikus kutatást.³² A munkaerő-piaci kizáródás fő elemeit e kutatások nyomán jellemezzük.

- A munkáltatók több mint nyolcvan százalékára nemcsak az jellemző, hogy alig alkalmaz romákat, de az is, hogy nem is szeretne alkalmazni, még abban az esetben sem, ha azok végzettsége megfelelő.

- A romák munkaerő-piaci kizáródása – amennyiben a romák képzettsége megfelelő – nem a vállalkozások ágazati elhelyezkedésének és megkívánt képzettségi szerkezetének a következménye, hanem alapvetően a diszkriminációs mechanizmusoknak.

- Vezető beosztásban a vállalkozások még felsőfokú végzettséggel sem alkalmaznak romákat. A romák esetén a megfelelő iskolai végzettség sem elegendő ahhoz, hogy a vállalkozások zöme ha nem is szellemi, de legalább fizikai munkára alkalmazza őket. A jelenség hátterében a diszkrimináció, még hozzá a nyílt változat jelenségét tudjuk kimutatni.

- Azon vállalkozások, melyek alkalmaznak romákat, elsősorban fizikai munkára veszik fel őket. A bérek színvonala a romák esetében alatta marad az ágazati átlagoknak, illetve a többségi munkaerő átlagos bér-színvonalának.

- A romák alkalmazásának hiánya valamint diszpreferenciája mögött elsősorban vezetői attitűdök, éspedig alig burkolt cigányellenes attitűdök állnak. A romák elutasításánál csak a fogyatékkal élők munkaerő-piaci kizáródása erősebb jelenség; őket csak a munkáltatók hibahatár alatti töredéke hajlandó alkalmazni.

- Az elemzés kimutatja, hogy a romákkal szemben kizárólag nyílt munkaerő-piaci diszkrimináció nyilvánul meg. Velük és a fogyatékkal élőkkel ellentétben más társadalmi csoportokkal – pl. nőkkel – kapcsolatban a statisztikai diszkrimináció finomabb jelensége dominál.

- Jelentős eltérés tapasztalható azon vállalkozások között, amelyeket többségiék, és amelyeket romák vezetnek vagy tulajdonolnak. Az előzőekben leírtak a nem roma vezetésű vállalkozásokra jellemzők.

- A roma vezetésű vagy tulajdonosú vállalkozások alapvetően romákat alkalmaznak. Az ilyen vállalkozásokban az alkalmazott romák jellemzően az iskolai végzettségüknek megfelelő munkakörökben dolgoznak, átlagos ágazati bérek mellett.

- A roma vezetésű vállalkozások munkaerő-piaci jelentősége többszörös: egyrészt munkát és megfelelő jövedelmet biztosítanak a helyi roma közösség tagjainak, másrészt a vállalkozó romák családja messze a roma népesség átlagos anyagi nivója felett él. Ezzel együtt a roma vállalkozók gyermekeinek iskolai végzettsége meghaladja az adott generációra jellemző átlagot.

- Mindez annyit jelent, hogy a romák esetében – azon a nyomott munkaerőpiacon, amelyen egyszerre sújtja őket a területi-gazdasági hátrány, a romák lakta területekre jellemző általános recesszió, az aluliskolázott-

32 Babusik Ferenc – Dr. Adler Judit: Roma vállalkozások kutatása. In: A roma népesség esélyei...; Babusik Ferenc: Roma vállalkozások, vállalkozó romák. Esély, 2005/5; Babusik Ferenc: Foglalkoztatási egyenlőtlenségek a munkaerőpiacon – a romák foglalkoztatási diszkriminációja. Delphoi Consulting, Budapest, 2006. (Kézirat, publikáció alatt)

ság hátránya, valamint az erős munkaerő-piaci diszkrimináció – a családi vállalkozások valamint az önfoglalkoztatás serkentése „királyi útnak” bizonyul. Bizonyítható, hogy a roma vállalkozások családtagjai nemcsak hogy jobban élnek a romák átlagánál, de el is indulnak a társadalmi fel-emelkedés útján.

Összefoglalóan

A magyarországi roma népesség zömének munkaerő-piaci kizáródása két alapvető tényező együttes fennállásának köszönhető. Az egyik tényező a strukturális hátrányok rendszere, a másik a környezet cigányellenességéből következő kemény diszkrimináció.

A kormányzat akkor, és csakis akkor érheti el a roma népesség tagjainak társadalmi emancipációját, amennyiben azonos súlyú kérdésnek tekinti a strukturális hátrányok mindegyikének, valamint a cigányellenesség következményeinek felszámolását. E kijelentésben három implikált tartalom is rejlik. Egy: a strukturális problémák mindegyik területére, valamint a cigányellenesség következményeinek felszámolására az adott probléma súlyának megfelelő pénzeszközöket kell csoportosítani. Kormányzati szakértők feladata felmérni azt, hogy milyen eszközökkel, milyen módszerekkel és költségekkel lehet hosszú távon felszámolni pl. az alapvető, település szerkezeti hátrányt stb. Kettő: az ország lakosainak mentalitásában mélyen gyökerező és elterjedt cigányellenesség következményeit fel kell számolni, és ettől várható az ezt követő második-harmadik generációban a mentalitásbeli cigányellenesség csökkenése.³³ A cigányellenesség következményeinek felszámolása többek között annyit jelent, hogy az oktatásban, a munkaerőpiacon, az egészségügyben, a szociális szférában stb. olyan mechanizmusokat kell elindítani, melyek következményeként alapvetően diszkreditálódik az az állampolgár, aki saját cigányellenességét manifeszt cselekedetként jeleníti meg. Ez tehát lényegesen többet jelent, mint amit a mai jogi szabályozás lehetővé tesz. Három: az egyes problématerületek egyenrangúak, még abban az esetben is, ha súlyuk és felszámolásuk anyagi vonzata eltérő. Nem járható út az a mai gyakorlat, amely pl. az oktatásban igyekszik felszámolni a cigány tanulók szegregációját, ugyanakkor figyelmen kívül, egyúttal érintetlenül hagyja pl. az egészségügyi ellátórendszerekben a cigány származású kliensek csökkentett értékű ellátását.

33 A mechanizmusról példaként lásd: az Adenauer- és az azt követő német kormányzatok intézkedéseit, valamint a németországi antiszemitizmus csökkenésének kölcsönhatását és dinamizmusát. (Werner Bergmann/Rainer Erb: Antisemitismus in der Bundesrepublik Deutschland. Ergebnisse der empirischen Forschung von 1946–1989, Opladen 1991; Werner Bergmann/Rainer Erb: Wie antisemitisch sind die Deutschen? Meinungsumfragen 1945–1994; in: Wolfgang Benz: Antisemitismus in Deutschland. Zur Aktualität eines Vorurteils, München 1995,)